

אלגברה ב'1 – מבוא לתורת החבורות

- מבוסס על הרצאות של ד"ר אלעד פארן ועל הרשימות של פרופ' דן הרן.

הרצאה 1 – 29.7.12

הגדרה: חבורה היא קבוצה G ופעולה $*$ (לעיתים תסומן גם על ידי $\cdot$), המקיימת את התנאים הבאים:

- I. סגירות: $\forall a, b \in G: a * b \in G$
- II. קיבוציות/אסוציאטיביות: $\forall a, b, c \in G: a * (b * c) = (a * b) * c$
- III. קיום איבר נייטרלי (הנקרא איבר היחידה): $\exists e \in G. \forall a \in G: a * e = e * a = a$
- IV. קיום הפכי: $\forall a \in G. \exists a^{-1} \in G: a * a^{-1} = a^{-1} * a = e$

קבוצות המקיימות את אקסיומות 1 ו-2 נקראות אגודה (*Semi-Group*), ואגודה בעלת איבר יחידה נקראת מונואיד (*Monoid*).

הערות:

- I. איבר היחידה הוא יחיד. הוכחה: נניח בשלילה ש- e, e' הם איברי יחידה שונים בחבורה G . מתקיים:

$$e = e * e' = e'$$

- II. בחבורה מתקיימת אסוציאטיביות מוחלטת, כלומר בביטוי

$$a_1 * a_2 * \dots * a_k$$

אין זה משנה היכן נמקם סוגריים.

- III. האיבר ההופכי לאיבר נתון $a \in G$ הוא יחיד. הוכחה: נניח שגם $b \in G$ וגם $c \in G$ הופכיים ל- a . לכן:

$$ab = ba = 1 = ac = ca$$

$$\Rightarrow b * 1 = b * (ac) = (ba) * c = c$$

$$\Rightarrow b = c$$

- IV. לכל $a \in G$ ו- $n \in \mathbb{Z}$ נגדיר את סימון החזקה באופן הבא:

$$a^n := \begin{cases} a * a^{n-1}, & n > 0 \\ 1, & n = 1 \\ a^{-1} * a^{n-1}, & n < 0 \end{cases}$$

וסימון זה מקיים את חוקי חזקות הזכורים לנו מן הממשיים:

$$(a^n)^k = a^{nk}, a^{n+k} = a^n * a^k$$

דוגמאות:

- $\mathbb{Z}$ - ביחס לפעולת החיבור $+$, מהווה חבורה. האיבר הניטרלי בחבורה הוא 0.
- $\mathbb{Z}$ - ביחס לפעולת הכפל מהווה מונואיד, משום שלאיבר 0 אין הפכי.
- $\mathbb{Z}_2$ - ביחס לפעולת החיבור מודולו 2, מהווה חבורה. $G = \{-1, 1\}$ ביחס לפעולת הכפל, חבורה.
- אם F שדה, אזי F ביחס לחיבור זו חבורה.
- עבור שדה F , קבוצת כל ההפיכים בשדה, המסומנת על ידי $F^\times$, מהווה חבורה ביחס לכפל.
- הקבוצה $\mathbb{Z}$ ביחס לפעולת החיסור אינה חבורה, שכן פעולת החיסור אינה אסוציאטיבית.

הגדרה: חבורה G נקראת קומוטטיבית/חילופית/אבלית אם $\forall a, b \in G: a \cdot b = b \cdot a$.
כל החבורות לעיל הינן חבורות אבליות.

דוגמה: נניח ש- F שדה, ונסמן ב- $M_n(F)$ את אוסף המטריצות הריבועיות מסדר $n \times n$ מעל F , אזי $M_n(F)$ עם פעולת כפל מטריצות הינו מונואיד (ל- O_n אין הפכי).
נסמן ב- $GL_n(F)$ את אוסף המטריצות ההפיכות ב- $M_n(F)$. זוהי חבורה ביחס לכפל מטריצות, אך היא אינה קומוטטיבית – כי כפל מטריצות אינו קומוטטיבי.

דוגמה: אם X קבוצה, נסמן ב- $S(X)$ את אוסף הפונקציות ההפיכות (חיייע ועל) מן X אל עצמה. זוהי חבורה ביחס לפעולת ההרכבה, בשל העובדות הבאות:

- הרכבה של פונקציות חיייע ועל היא גם חעייל.
- Id הוא איבר היחידה ב- $S(X)$.
- האיבר ההפכי של f הוא f^{-1} , לפי ההגדרה.

במקרה ש- $X = \{1, 2, \dots, n\}$, נסמן ב- S_n את $S(X)$. לאיברי S_n נקרא תמורות (פרמוטציות).

טענה: S_n חבורה, שאינה קומוטטיבית עבור $n > 2$ (קל להוכיח זאת).

הגדרה: הסדר של חבורה סופית G הוא מספר האיברים בה. נסמנו $|G| = o(G)$.

דוגמה: $|S_n| = n!$.

הגדרה: חבורת קליין ($Klein$) היא החבורה $G = \{e, a, b, c\}$, המוגדרת על ידי טבלת הפעולות הבאה:

$\cdot$	e	a	b	c
e	e	a	b	c
a	a	e	c	b
b	b	c	e	a
c	c	b	a	e

ניתן לבדוק שזו חבורה קומוטטיבית.

הגדרה: יהיו $(G, \cdot)$, $(H, *)$ חבורות. המכפלה הקרטזית $G \times H = \{(g, h) \mid g \in G, h \in H\}$ מהווה חבורה עם הפעולה: $(g_1, h_1) \cdot (g_2, h_2) := (g_1 g_2, h_1 h_2) \in G \times H$. ואכן, קל לראות שמתקיימת תכונת האסוציאטיביות, איבר היחידה בחבורה הינו (e_G, e_H) , וההפכי של (g, h) הינו (g^{-1}, h^{-1}) .

הערה: בסיכום זה, מעתה והלאה נסמן את כל הפעולות ב- $\cdot$, ואת כל איברי היחידה ב- e . בנוסף, אם אנו עוסקים בחבורה חיבורית, נסמן את הפעולה ב- $+$.

דוגמה: $G = \mathbb{Z}_2 \times \mathbb{Z}_2$. ניתן לראות שחבורה זו מסדר 4, ומקיימת את הטבלה של חבורת קליין בעמוד הקודם, לכן "למעשה" זו חבורת קליין.

תרגיל (חוק הצמצום): אם G חבורה, $g, h, k \in G$ ומתקיים $gh = gk$, אזי $h = k$.

פתרון: נכפיל ב- g^{-1} את שני אגפי המשוואה.

הגדרה: תהי G חבורה. נאמר ש- G היא ציקלית/מעגלית אם קיים איבר $g \in G$ כך ש:

$$G = \{g^n \mid n \in \mathbb{Z}\}$$

במקרה זה נאמר ש- g יוצר של G , ונסמן $G = \langle g \rangle$.

דוגמה: $(\mathbb{Z}, +)$ מקיימת $\langle 1 \rangle = \langle -1 \rangle$.

דוגמה: $2\mathbb{Z} = \langle 2 \rangle = \langle -2 \rangle$.

דוגמה: $\mathbb{Z}_2 = \langle 1 \rangle$.

טענה + סימון: $\mathbb{Z}_n = \{0, 1, 2, \dots, n-1\}$ עם חיבור מודולו n היא חבורה (קל להוכיח).

הערה: אם G חבורה ו- $g \in G$, נסמן ב- $\langle g \rangle$ את אוסף החזקות של g .

טענה: $\langle g \rangle$ היא תת חבורה של G , כלומר תת קבוצה שהיא עצמה חבורה ביחס לאותה פעולה.

הוכחה: חוקי חזקות.

טענה: $\mathbb{Z}_n$ ציקלית.

הוכחה: $\langle 1 \rangle \subseteq \mathbb{Z}_n$. ניקח $k \in \mathbb{Z}_n$.

$$k = \overbrace{1+1+\dots+1}^k = 1^k \in \langle 1 \rangle$$

$$\Rightarrow \mathbb{Z}_n \subseteq \langle 1 \rangle \Rightarrow \mathbb{Z}_n = \langle 1 \rangle$$

דוגמה: חבורת קליין אינה ציקלית.

הוכחה: $\langle e \rangle = \{e\}, \langle a \rangle = \{a, e\}, \langle b \rangle = \{b, e\}, \langle c \rangle = \{c, e\}$.

הגדרה: אם $g \in G$, אזי הסדר של g , המסומן ב- $o(g)$, הוא המספר הטבעי הקטן ביותר כך ש- $g^n = e$ (אם קיים כזה). אחרת, נאמר ש- g מסדר אינסופי ונסמן $o(g) = \infty$, או $o(g) = \aleph_0$.

טענה: אם $g \in G$, אזי $o(g) = |\langle g \rangle|$.

הוכחה: נניח ש- g מסדר אינסופי, אזי לכל $i \neq j \in \mathbb{Z}$ מתקיים $g^i \neq g^j$, אחרת $g^{i-j} = e$. בסתירה להנחה. כלומר, הקבוצה $\langle g \rangle = \{g^i \mid i \in \mathbb{Z}\}$ מכילה $\aleph_0$ איברים שונים, כלומר אינסופית.

נניח ש- $o(g) = n$ סופי, נסמן $\{e, g, g^2, \dots, g^{n-1}\}$ איברי הקבוצה. אחרת $g^i = g^j, 1 < i < j < n$, ואז $g^{i-j} = e$, אבל $i-j < n$, בסתירה למינימליות הסדר. לפיכך, $\langle g \rangle$ מכילה לפחות n איברים שונים. כעת נראה להיפך, כלומר $\langle g \rangle \subseteq \{e, g, g^2, \dots, g^{n-1}\}$. נבחר איבר שרירותי $g^k \in \langle g \rangle, k \in \mathbb{Z}$, ונחלק עם שארית את k ב- n :

$$\begin{aligned} k &= qn + r, \quad 0 \leq r \leq n-1 \\ g^k &= g^{qn+r} = (g^n)^q \cdot g^r = e^q \cdot g^r = g^r \in \{1, g, \dots, g^{n-1}\} \\ &\Rightarrow \langle g \rangle \subseteq \{1, g, g^2, \dots, g^{n-1}\} \\ &\Rightarrow o(g) = |\langle g \rangle| = n \end{aligned}$$

תרגיל: נתבונן ב- $\mathbb{Z}_4$.

$$\begin{cases} o(0) = 1 \\ o(1) = 4 \\ o(2) = 2 \\ o(3) = 4 \end{cases} \Rightarrow \mathbb{Z}_4 = \langle 1 \rangle = \langle 3 \rangle$$

הערת אגב: $\mathbb{Z}_4$ ציקלית, חבורת קליין לא. לכן הן לא איזומורפיות (ראה הגדרה הבאה).

הגדרה: יהיו G, H חבורות, ותהא $\varphi: G \rightarrow H$ המקיימת $\varphi(xy) = \varphi(x) \cdot \varphi(y)$.

- נאמר ש- φ הומומורפיזם.
- אם φ חח"ע נאמר ש- φ מונומורפיזם (שיכון). נסמן: $\hookrightarrow$.
- אם φ על נאמר ש- φ אפימורפיזם.
- אם φ חחעל נאמר ש- φ איזומורפיזם.
- אם הומומורפיזם כך ש- $G = H$ נאמר ש- φ אוטומורפיזם.

הערות:

- I. אם קיים איזומורפיזם מ- G ל- H , נאמר ש- G איזומורפית ל- H ונסמן $G \cong H$.
  - II. כל חבורה איזומורפית לעצמה (הוכחה: איזומורפיזם הזהות).
  - III. אם G איזומורפית ל- H , אזי H איזומורפית ל- G (הוכחה: קיים לאיזומורפיזם הפכי).
  - IV. אם G איזומורפית ל- H , ו- H איזומורפית ל- K , אזי $G \cong K$ (הוכחה: הרכבת איזומורפיזמים).
- כלומר, יחס האיזומורפיה הינו יחס שקילות על חבורות.

דוגמה: $\mathbb{Z}_2 \times \mathbb{Z}_2 \cong$ חבורת קליין (ראינו זאת).

טענה: $\mathbb{Z} \cong 2\mathbb{Z}$.

הוכחה: אם $n \in \mathbb{Z}$, נגדיר $\varphi(n) := 2n$. ברור ש- $\varphi: \mathbb{Z} \rightarrow 2\mathbb{Z}$ היא חחעל. מתקיים

$$\varphi(n+k) = 2(n+k) = 2n + 2k = \varphi(n) + \varphi(k)$$

לכן φ איזומורפיזם.

טענה: אם $H \cong G$ אז G ציקלית $\Leftrightarrow H$ ציקלית.

הוכחה: נניח ש- G ציקלית, $G = \langle g \rangle$, ונסמן $h = \varphi(g)$. יהי $a \in H$, לכן $\varphi^{-1}(a) \in G$, ולכן קיימת חזקה $k \in \mathbb{Z}$ כך ש- $\varphi^{-1}(a) = g^k$.

$$\Rightarrow a = \varphi(\varphi^{-1}(a)) = \varphi(g^k) = \varphi(g)^k = h^k$$

כלומר $H = \langle h \rangle$.

דוגמה: תהא $(G, \cdot)$ חבורה ותהא G^{op} החבורה שאיבריה הם איברי G והפעולה * מוגדרת

כך: $g * h = h \cdot g$. נראה ש- G^{op} חבורה:

I. סגירות – ברור.

II. אסוציאטיביות:

$$a * (b * c) = a * (c \cdot b) = (c \cdot b) \cdot a = c \cdot (b \cdot a) = c \cdot (a * b) = (a * b) * c$$

III. איבר היחידה הוא אותו איבר יחידה.

IV. ההפכי ל- $g \in G^{op}$ הוא עדיין g^{-1} .

טענה: $G \cong G^{op}$.

הוכחה: נגדיר העתקה $\varphi: G \rightarrow G^{op}$ עי"י $\varphi(g) = g^{-1}$. חחעל.

$$\varphi(g \cdot h) = h^{-1} \cdot g^{-1} = g^{-1} * h^{-1} = \varphi(g) * \varphi(h)$$

דוגמה: $G = (\mathbb{C}, +)$, אז פעולת ההצמדה היא אוטומורפיזם.

טענה: אם $\varphi: G \rightarrow H$ הומומורפיזם, אזי :

$$\varphi(e) = e \quad .I$$

$$\forall g \in G. \varphi(g^{-1}) = \varphi(g)^{-1} \quad .II$$

הוכחה:

$$\varphi(e) = e \text{ מתקיים , ולפי חוק הצמצום } \varphi(e) \cdot \varphi(e) = \varphi(e) = \varphi(e) \cdot e \quad .I$$

$$\varphi(g) \cdot \varphi(g^{-1}) = \varphi(g \cdot g^{-1}) = \varphi(e) = e \quad .II$$

$$\Rightarrow \varphi(g^{-1}) = [\varphi(g)]^{-1}$$